

"בימים ההם בזמן הזה"

כנס מורשת החשמונאים

במודיעין וסביבותיה ה-12

כנס מחקרי לזכרו של פרופ' יאיר פרג ז"ל

חוברת תקצירי הכנס

יום א', א' טבת תשע"ו (13.12.15) באולם "עינן", קניון עזריאלי, מודיעין

בשיתוף מדרשת הרי גופנא

© כל הזכויות שמורות לעיריית מודיעין-מכבים-רעות. אין להעתיק ללא רשות

תוכן העניינים

- 3..... הקדמה
- 4..... דברי ברכה מפי ראש העיר, מר חיים ביבס
- 4..... דברי ברכה מפי חבר מועצת העיר ומחזיק תיק תיירות ושימור אתרים, מר שמעון גואטה
- 5..... דברי ברכה מפי גב' גיסיה פרג, אלמנתו של פרופ' יאיר פרג ז"ל
- 6..... יאיר פרג ז"ל, 1929 - 2001

תקצירי הכנס:

מושב ראשון- חידושים ותגליות בסביבת מודיעין

- מר אברהם שמעון טנדלר
- 7..... תגליות חדשות מחורבת אשון וסביבתה
- מר דביר רביב, מר יבגני אהרונוביץ', מר בנימין הר-אבן ומר אהרן טבגר
- סקר וחפירה בנג'מת אל-הדלי – יישוב יהודי משלהי ימי בית שני ועד מרד בר-כוכבא
- 8..... במזרח חבל מודיעין
- ד"ר רננה אילן
- 9..... זיהויה של חרבת בד עיסא שבמודיעין עילית עם בית עשן

מושב שני- מחקרים בתולדות ימי בית חשמונאי

- פרופ' יוסי פטריך
- 10..... המקדש והר הבית בימי החשמונאים - 500 על 500 אמה (משנה, מידות ב:א)
- פרופ' חנה כותן ומר אבנר אקר
- 11..... עותק נוסף של צו סלאוקוס IV ממרשה
- ד"ר ג'ק פסטור
- 12..... מרכיבים כלכליים במרד החשמונאים
- ד"ר איתן קליין
- סקר וחפירה בחורבת חשם שבשפלת יהודה
- 13..... ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס
- ד"ר אורן גוטפלד
- 14..... הכיבוש החשמונאי של שפלת יהודה, עדויות מחורבת בית לוויה

מושב שלישי- גילויים חדשים בחקר מודיעין הקדומה וקברי המקבים

- מר אהרן טבגר, מר דביר רביב, מר בנימין הר-אבן ומר יבגני אהרונוביץ
- 15..... סקר חדש בתל ראס אל-מדיה – האמנם מודיעין הקדומה?
- מר עמית ראס ומר דן שחר
- 16..... חורבת הגרדי – האמנם קבר המקבים.
- ד"ר לי-היא חבס
- 17..... עיטור הצלב במבנה הקבורה בחר' הגרדי ובאמנות הקבורה הנוצרית בתקופה הביזנטית
- ד"ר אורית פלג-ברקת
- 18..... קברים ואידיאולוגיה מלכותית - בין קברי המקבים וקבר הורדוס
- 19..... תכנית הכנס

הקדמה

אנו שמחים להגיש לכם את חוברת תקצירי ההרצאות של כנס מורשת החשמונאים במודיעין וסביבותיה ה-12 ע"ש פרופ' יאיר פרג ז"ל, המתקיים היום בעיר מודיעין מכבים-רעות. **הכנס הנוכחי, מורחב וגדול יותר, פותח את חגיגות 20 שנה לעיר מודיעין מכבים רעות וממשיך מסורת של כנסים מחקריים המציגים לקהל הרחב מחקרים חדשים אודות מודיעין והאזור, ואודות תולדות החשמונאים וחג החנוכה.** עיריית מודיעין מכבים רעות, שיזמה מסורת זו, ראתה בחשיבות החיבור בין העיר החדשה לבין המורשת וההיסטוריה של מודיעין העתיקה ושל החשמונאים שיצאו ופעלו מאזור זה. הכנס מהווה המשך וזיכרון למפעל החשוב בו החל פרופ' יאיר פרג ז"ל, מראשוני תושבי האזור והעיר אשר החל את תהליך הפצת המודעות לשמירת האתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים במרחב.

בכנס השנה יתקיימו שלושה מושבים: המושב הראשון מכיל 3 הרצאות שונות מפי חוקרים שביצעו לאחרונה חקרים בסביבה הקרובה של מודיעין. במושב השני מובאים חידושים מרתקים על הארכיאולוגיה וההיסטוריה של תקופת החשמונאים בכל אזור יהודה. המושב השלישי עוסק בגילויים חדשים מעבודות ארכיאולוגיות שנעשו בשנה האחרונה השופכים אור נוסף על הסוגיה המרתקת של זיהוי מודיעין הקדומה ומקום קברי המקבים. הכנס מופק גם השנה על-ידי המרכז הרב-תחומי ועיריית מודיעין מכבים רעות, בשיתוף מדרשת הרי גופנא ובחסות הגב' גיסייה פרג. שיתוף הפעולה בין העיר מודיעין החדשה, ששמה דגש על פיתוח וחיזוק מורשת החשמונאים באזור, יחד עם מדרשת הרי גופנא, השוכנת בנווה צוף, בלב השטח ההררי היפהפה, שם פעלו החשמונאים בשנות המרד, מחדש את הקשר ההדוק שבין חלקי הארץ השונים כפי שהיה קיים בתקופות זוהר אלו, ומחבר את עם ישראל עם עברו ומורשתו המפוארת. אין מתאים יותר מחג החנוכה לחיבור זה.

תודות לכל העוסקים והמסייעים בארגון הכנס והכנתו: בראש ובראשונה לראש העיר מודיעין מכבים רעות, מר **חיים ביבס**, על הייזום והאירוח של הכנס, לחבר מועצת העיר מר **שמעון גואטה**, מחזיק תיק מורשת ותיירות בעירייה, ולד"ר **אורנה מגר**, מנהלת המרכז הרב-תחומי, על הדחיפה של הכנס קדימה והליווי בכל פרטי הכנתו מראשיתם ועד סופם. **לגיסייה פרג** אשר תורמת גם מהונה וגם מרעיונותיה לקידום הכנסים. **לאלון שמידט** מאגף תרבות ואירועים וכל שאר השותפים בהיגוי ובעשייה של הכנס. **להילה מזרחי** מהמרכז הרב-תחומי, על ההפקה והארגון המופתי של הכנס לפרטיו.

בברכת חג אורים שמח וכנס פורה ומעניין,

דר' אורנה מגר
מנהלת תחום השכלת מבוגרים

הילה מזרחי
רכזת הכנס

אהרן טבגר,
מדרשת הרי גופנא

אורחים יקרים!

בימים אלה ימי חג החנוכה בהם העיר מודיעין פורחת ומשגשגת באזור שבו פרץ בשנת 167 לספירה מרד החשמונאים, אנו מקיימים את "כנס מורשת מודיעין" כחלק מהמחויבות שלנו לדאוג להמשכיות מורשת החשמונאים והנצחתם.

העיר מודיעין הקדומה, עיר מולדתם של בני משפחת החשמונאים, הייתה המקום ממנו יצא נס המרד. משפחת החשמונאים מהווה דוגמה היסטורית לגבורה ולייחודיות העם היהודי לאורך כל הדורות וחג החנוכה הוא חג המסמל זאת יותר מכל.

"כנס מורשת מודיעין" המתקיים זו השנה ה-12, מארח כמו בכל שנה את טובי ההיסטוריונים והחוקרים בתחום ובכך יוצר מפגש מרתק ומבט מעמיק אל ההיסטוריה היהודית בכלל, וההיסטוריה של אזור מודיעין בפרט.

שיהיה לכולנו כנס פורה וחג חנוכה שמח.

בברכה,

חיים ביבס

ראש עיריית מודיעין

מכבים רעות

תושבים ואורחים יקרים!

כנס מורשת מודיעין נהפך למסורת מבורכת להנצחת מורשת החשמונאים והעיר בחג החנוכה והשנה הכנס עומד בציון עשרים שנה להקמת העיר מודיעין כמחזיק תיק תיירות מורשת ושימור אתרים, אני רואה חשיבות רבה בין החיבור של מודיעין החדשה, לבין ההיסטוריה והמורשת של מודיעין הישנה במסגרת הפיתוח הרחב של העיר הכנס מעניק מדי שנה תמונה רחבה ומעמיקה לתוך תולדות מודיעין מן העת העתיקה ועד ימנו דרך סיפורי גבורה ומורשת קרב, דרך אתרי מורשת נשוטט ונטייל בדמיון בסמטאות וגבעות העיר העתיקה מודיעין, עד הגעתנו לבית הכנסת החשמונאי המשוחזר במודיעין כמדי שנה מוצגים בכנס מחקרים חדשים ע"י היסטוריונים וארכיאולוגים על תולדות החשמונאים בימי בית שני, עד להתיישבות בסביבת מודיעין בעת החדשה.

מאחל לכם כנס פורה ומעשיר בברכת חג חנוכה שמח,

שמעון גואטה,

חבר מועצת העיר מודיעין מכבים רעות ומחזיק תיק תיירות ושימור אתרים

דברי ברכה מפי גב' גיסיה פרג, אלמנתו של פרופ' יאיר פרג ז"ל

אני שמחה לברך אתכם בכנס מורשת החשמונאים בעיר מודיעין וסביבתה על שם בעלי פרופ' יאיר פרג ז"ל. הכנסים בנושא הזה מתקיימים בעיר מודיעין החדשה במשך 12 שנים האחרונות.

אמרתי "החדשה" כי יש שתי ערי מודיעין: האחת, זאת שאנו גרים בה והשנייה מודיעין העתיקה ולפי השערות הארכיאולוגים גבעת תיתורה היא היא מודיעין העתיקה.

השנה הכנס מתקיים בזמן כשהעיר מודיעין חוגגת 20 שנה להקמתה. המשפחה שלנו הייתה עדה איך על שטח ריק נוצרה וגדלה העיר החדשה ששינתה לחלוטין את הסביבה.

הרעיון לקיים כנסים מדעיים בנושאי היסטוריה ומורשת החשמונאים בחג החנוכה במודיעין נולד אצל בעלי לאור הגילויים של אתרים ארכיאולוגיים רבי חשיבות בזמן בניית העיר, מעל רבים מהם נשקפה אז סכנת ההרס.

קבוצת אנשים שאכפת להם, רובם תושבי מכבים, הקימה את העמותה לשימור אתרים ונוף במודיעין ולחמה באומץ רב על שמירתם, יאיר עמד בראש העמותה והיה לפי דברי חברי העמותה תמיד בראש המחנה תמיד משך קדימה. וכך ניצלו מכף הדחפורים חותר מעשרה אתרי מורשת רבי חשיבות, החשובים ביותר מהם:

גבעת תיתורה – אוצר ארכיאולוגי ונופי נדיר.

גבעת קברות המכבים – המקום המשוער של המאוזולאום, מקום מנוחתם של גיבורי האומה-המכבים.

הגבעה הגאולוגית – קונגלומרט שהתרומם מהים הקדום ביסי שלם לגיאולוגיה לפי הטענה של החברה הגיאולוגית הישראלית.

בקעת הנזירים – אתרי עתיקות בני 2000 שנה.

שורת כבשני סיד עתיקים

הנוף ההיסטורי של עמק אילון ועוד....

יאיר התלווה לארכיאולוג מרשות העתיקות, פרופ' גיבסון שניהל את חפירות ההצלה וקיבל ממנו הסברים ואחרי כן נתן תיאורים מדויקים ומפורטים המלווים בתמונות, במאמרים וכתבות שהתפרסמו בעיתונות המקומית. אני אספתי את המאמרים וכללתי אותם בספר שכתבתי על קורות חייו ופעילותו של בעלי. שמו של הספר:

"יאיר פרג משוגע על ארץ ישראל", בספר כלולים גם מאמרים המשקפים את תהליך הבנייה של העיר מודיעין.

עם הזמן התחיל יאיר לפתח את פרויקט הכנסים בנושאי המורשת, אבל לצערנו לא הספיק להגשים אותו. יאיר נפטר בשנת 2001.

עיריית מודיעין אימצה את הרעיון וכבר 12 שנים, החל משנת 2003 ברציפות מקיימת העירייה בהצלחה את הכנסים בנושאים מעניינים ועם מרצים מעולים. הידיעה על הכנסים המוצלחים יצאה את גבולות העיר ואפשר לפגוש פה משתתפים שבאו מירושלים, ת"א, כפר סבא, הרצליה ומקומות אחרים. אני מלווה את הפרויקט מתחילתו ומאושרת להשתתף בו.

שוב אני מברכת את המשתתפים, המרצים ואת עיריית מודיעין להצלחה הגדולה ומאחלת המשך לפרויקט החשוב הזה לאורך שנים רבות.

בברכת חג שמח, גיסיה פרג מודיעין, חנוכה 2015

יאיר פרג ז"ל, 1929 - 2001

יאיר פרג (פרידברג) נולד בעיר ת"א בשנת 1929 וגדל בשכונת בורוכוב. הוא לחם בפלמ"ח במלחמת השחרור ובמערכות ישראל כולל מלחמת יום הכיפורים. אחרי אחד הקרבות אמר על עצמו: "אני משוגע על ארץ ישראל". משנת 1960 מדען באוניברסיטה העברית בירושלים. סוציאליסט ציוני מהזן הישן והטוב. איש עקרונות במאבק המתמיד למען שמירת הטבע, מורשת העבר, הצדק החברתי ועתיד מדינת ישראל.

מעט הקמת העיר מודיעין עמד פרופסור פרג בראש "העמותה לשימור אתרים ונוף במודיעין" ולדברי אנשי העמותה "תמיד היה בראש המחנה תמיד משך קדימה". הודות לפעילות האמיצה של העמותה ניצלה מכף הדחפורים שורה ארוכה של אתרי מורשת רבי חשיבות ושונו תוכניות הבנייה. לדוגמא העתירה הדרמתית בבג"ץ נגד תוכניות הבנייה על גבעת תיתורה.

שפע הממצאים הארכיאולוגיים שנחפרו באזור מודיעין העיד שאמנם כאן פרץ מרד החשמונאים שלניצחונם הייתה השפעה מכרעת על ההתפתחות ההיסטורית והתרבותית של המערב. לפיכך ראה פרופ' פרג חשיבות עליונה בהכרזת האזור שאותו כינה "ארץ המכבים" כאתר מורשת תרבות עולמית. את הצעתו זו ונימוקיה הגיש יאיר לאיקומו"ס – הוועדה הישראלית למורשת תרבות עולמית הפועלת במסגרת אונסקו. בצאתו ביקש פרופ' פרג מהעמותה להמשיך בפעילות מול איקומו"ס.

פרופ' פרג ראה שליחות בפרסום ממצאים שהתגלו בחפירות הצלה שניהל באזור. פרופ' גיבסון שאליו התלווה ונתן תיאורים מפורטים ותמונות בעשרות מאמרים שהופיעו בעיתונות המקומית. פרופ' פרג ראה "בארץ המכבים" פוטנציאל תיירותי עצום והוא פעל רבות לבסס את מקומו של האזור באתר תיירות משמעותי למורשת ישראל. פרופ' פרג הגה את הרעיון לקיום כנס שנתי במודיעין בחג החנוכה בנושאי ארכיאולוגיה והיסטוריה של התקופה החשמונאית.

יאיר פרג היה חלוץ, הוא נפטר בשנת 2001 אך חזונו ופעילותו קיימים ומתרחבים גם בימינו. יוסף תמיר, יו"ר חיים וסביבה כתב: "פרופ' פרג היה הירוק האקדמי האולטימטיבי" אנו יכולים לאמוד את תרומתו לארץ והיא לא תסולא בפז.... לו היו בתוכנו כמה תריסרים של יאיר פרגים, פני המדינה היו נראים אחרת.

מושב ראשון- חידושים ותגליות בסביבת מודיעין

תגליות חדשות מחורבת אשון וסביבתה

אברהם שמעון טנדלר, רשות העתיקות

בתקופה האחרונה רשות העתיקות מבצעת חפירות ארכיאולוגיות רחבות היקף בגבעות שמצפון לנחל ענבה באזור מודיעין, ובכלל זה חפירות ראשוניות על ראש חורבת אשון. בחפירות התגלו שרידים רבים מהתקופה הניאוליתית ועד לעת החדשה, אמנם עיקר הממצאים היו מימי הבית השני – מהתקופה החשמונאית ועד למרד בר כוכבא. בהרצאה אדון בשני יישובים יהודים קדומים שחפרנו ואציג שרידי בנייה מרשימים מהתקופה החשמונאית, מקוואות טהרה, ומערכות מסתור שהתגלו בהם ממצאים מימי מרד החורבן ומימי מרד בר כוכבא. כמו כן אדון בעורף החקלאי של יישובים אלו ובפרט בתעשיית היין בעקבות עשרות הגתות שחפרנו בשטחים החקלאיים הסובבים יישובים קדומים אלו.

סקר וחפירה בנג'מת אל-הדלי – יישוב יהודי משלהי ימי בית שני ועד מרד בר-כוכבא במזרח חבל מודיעין

מר דביר רביב, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן
מר יבגני אהרונוביץ', יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש
מר בנימין הר-אבן, יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש
מר אהרן טבגר, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל; מדרשת הרי גופנא

ח'רבת נג'מת אל-הדלי שוכנת בראש גבעה מתונה כקילומטר וחצי מצפון-מזרח למכבים. בצמוד לאתר עוברת הדרך המרכזית שהובילה ממודיעין לירושלים בימי קדם. לפני כעשור נערכו במקום חפירות ארכיאולוגיות בידי שחר בץ ויבגני אהרונוביץ' מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש. במהלך החפירות נחשפו שרידי יישוב יהודי משלהי ימי הבית השני. ביוני 2015 נסקר האתר על ידינו במסגרת 'סקר דרום השומרון החדש'. במהלך הסקר תועדו שרידי יישוב יהודי שנוסד במהלך התקופה ההלניסטית התיכונה והמשיך להתקיים עד מרד בר-כוכבא. בין השרידים שתועדו ראויים לציון: בורות אחסון (בקבוקונים), שני מקוואות טהרה, מערכות תת-קרקעיות ביניהן לפחות שתי מערכות מסתור טיפוסיות ושתי מערות קבורה. אחד המקוואות כולל שני פתחים המובילים לחדר טבילה גדול מלא בסחף ובו שברי מאות כלי חרס מן המאות 1-2 לפסה"נ. בין הממצאים כלים רבים שנפגמו בתהליך הייצור ועל כן נראה שלפנינו בית יוצר לכלי חרס מן התקופות החשמונאית וההרודיאנית. ניתן לשער כי מקווה הטהרה שימש את פועלי בית היוצר או את עולי הרגל הרבים שעברו במקום בדרכם לירושלים. באחת ממערות המסתור התגלו שברי כלי חרס רבים שאופייניים לתקופה שבין המרידות ולימי מרד בר-כוכבא. היישוב הקדום בנג'מת אל-הדלי שכן בלב אזור שהיה מיושב בצפיפות רבה בכפרים יהודיים בשלהי ימי הבית השני. מבחינה מנהלית ממוקם היישוב בגבול ארבעה מחוזות מנהלתיים (פלכים) – לוד, אמאוס, ירושלים ותמנה – ממחוזותיה הצפוניים של ארץ יהודה בתקופה הרומית הקדומה. ממצאי הסקר והחפירות בנג'מת אל-הדלי מתווספים למידע על אודות היישוב היהודי באזור זה בשלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא.

זיהויה של חרבת בד עיסא שבמודיעין עילית עם בית עשן

ד"ר רננה אילן, מדור חינוך וקהילה, המשרד להגבת הסביבה

חרבת בד עסא שבתחומי קרית ספר (מודיעין עלית) מהווה אתר מעניין במיוחד מכמה בחינות: ראשית, הממצאים באתר מספרים סיפור יהודי ואנושי כואב. סיפור של תקווה, של מרידות חוזרות ונשנות, של מי ששרד והחזיק מעמד דרך מלחמות התקופה השונות, של התגברות והתפתחות עד שאי אפשר היה יותר. שנית, זהו אתר מייצג לסיפורה של ההתיישבות היהודית באזור שפלת יהודה בימי הבית ובימי המשנה, הנחשפת בעשורים האחרונים כפי שלא נחשפה מעולם קודם לכן. זהו אתר מייצג לסיפורם של בתי הכנסים והמקוואות מימי הבית, ולסיפורו של חבל ארץ תוסס ומלא ביישובים בגדלים שונים, שממצאים שהולכים ונחשפים מספקים, אולי, רמזים שמאפשרים לנו לשחזר, חלקית, את אורח חייהם של תושביהם. שלישית, זהו סיפורה של צורת התיישבות שנעלמה: יישובים קטנים, מאלו שנהוג היום לכנות "התיישבות בודדים", שפרחו באזור לתקופה קצרה ואז נעלמו. חלקם חרבו, חלקם גדלו, ושוב לא היו בגדר חווה, אלא הפכו לעיירות. זהו אורח חיים שהשאייר טביעות אצבע היסטוריות וארכיאולוגיות, והניסיון לשחזר את תולדות היישוב של האתר בקרית ספר, מתוך ראיית התהליך היישובי שעבר עליו משתלב יפה בסיפור הכולל. ומעל לכל אלו מרחפת השאלה: האם היישוב הזה מוכר לנו ממקור כתוב כלשהו? ההרצאה תספר על האתר, על הממצא בו והסיפורים שהוא מייצג, ותדון באפשרות לזהות אותו עם בית עשן המופיעה אצל אבסביוס כישוב בתחומה של ירושלים. לצורך העניין נעמת את ההצעה הזו עם הצעות אחרות לזיהויה של בית עשן, נציג את הקשיים שהרעיון מעורר וננסה להתמודד עמם, ונבדוק איך יראה גבולה המנהלי של ירושלים לפי הצעות הזיהוי השונות.

מושב שני - מחקרים בתולדות ימי בית חשמונאי

המקדש והר הבית בימי החשמונאים - 500 על 500 אמה (משנה, מידות ב:א)

פרופ' יוסי פטריך, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

החשמונאים חוללו תמורות מפליגות במקדש ובהר הבית, הן ארכיטקטוניות והן פולחניות. ניתן להגדיר ארבעה שלבים בהתפתחותו של הר הבית: ימי שיבת ציון; מפעלו של שמעון הצדיק; ימי החשמונאים ומפעלו של הורדוס. במוקד ההרצאה יעמוד מפעלם של החשמונאים, עת הורחב הר הבית משטח של 1 X 1 סטדיה (197.5 X 197.5 מ'), לשטח של 500 X 500 אמה (262.5 X 262.5 מ'). מפעל ההרחבה של הר הבית לדרום, תוך הסרת גבעת החקרא ומילוי הגיא שהפריד בינה לבין גבעת המקדש בעפר, מתואר באופן תמציתי על ידי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה', 138-139). תכלית ההסרה וההרחבה עד אל הגיא הסתום הייתה " כדי שהמקדש יתנשא וייראה מעליה גם מצד זה" (תרגום אולמן). להרחבה זו, שנעשתה כנראה בימי הפריחה המדינית והכלכלית של יוחנן הורקנוס, היתה גם משמעות סימלית - מימוש חזון יחזקאל.

דומה שהכנת אפר פרה אדומה באותם ימים קשורה בהרחבה האמורה. בימי בית חשמונאי תוקנו הפרצות שעשו מלכי יוון בסורג ונגנזו אבני המזבח שחולל. אז גם בא הקץ על שירות הכהנים מבית צדוק בכהונה הגדולה ועבר לבית חשמונאי. ההחלטה על כך נתקבלה באסיפת עם בימי שמעון. עותק כתוב שלה נחקק על לוחות נחושת והוצג לציבור; העתק אחר נשמר בארכיון המקדש. אחד הביטויים לשינוי זה הוא שמירת בגדי כהן גדול בבאריס - מצודת הארמון שבנה יוחנן הורקנוס מצפון-מערב להר הבית. תמורה חלה גם במקום אחסון בגדי הכהנים הרגילים המשרתים בקודש, במקום בו התלבשו לקראת הפולחן היומי ובמקום הכיור בו נטלו ידיהם ורגליהם. גלגל מים שהזין את הכיור הותקן אז לראשונה.

עותק נוסף של צו סלאוקוס IV ממרשה

פרופ' חנה כותן, החוג ללימודים קלאסיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
מר אבנר אקר, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

שבר כתובת עתיקה זוהה כעותק נוסף של כתובת הליודורוס המפורסמת המוצבת כיום במוזיאון ישראל. ב-9 באוקטובר 2013 מצאו עורכיו של פרויקט בין לאומי המשותף לאוניברסיטאות בישראל ואוניברסיטת קלן שבגרמניה את השבר במחסני אוצרות המדינה של רשות העתיקות בבית שמש.

הכרטיס המלווה את הכתובת גילה שהאבן הגיעה לרשות העתיקות ב-1970 מאוסף קיבוץ מעוז חיים ומקורה במרשה/בית גוברין – משם הגיעה כתובת הליודורוס. הגב' עדי זיו-אסודרי, אוצרת האוסף הקלאסי באוצרות המדינה, ילידת הקיבוץ, גילתה בעזרת מרים ויואב יעקובי שהצילו מפיו של אבי משפחתם מר אבשלום יעקובי ז"ל, שבשנת 1954 האחרון אסף את האבן מסביבות מרשה.

בכתובת, משנת 178 לפנה"ס, מודיע המלך למשנה שלו, הליודורוס, "הממונה על העניינים", על החלטתו למנות את אולימפיודורוס לכהן גדול במחוז "קוילה-סוריה ופויניקיה". הליודורוס מסר בתורו את דבר ההחלטה אל הפקידים שתחתיו בהייררכיה השלטונית.

הליודורוס, מוכר לנו היטב מן הפרשה הדרמטית המסופרת בספר מקבים ב' שנכתב על-ידי יהודים באמצע המאה ה-2 לפני הספירה. לפי המסופר שם, שלח אותו המלך סלווקוס להחרים כספים מאוצר בית-המקדש בירושלים, אך בעת המעשה הופיעו רוכב פלאי עטוי שריון זהב ושני עלמים חסונים, ואלה היכו בו עד שאיבד את הכרתו. רק בזכות התערבותו של הכוהן הגדול חוניו השלישי, ניצלו חייו.

כתובות מלכות בית סלווקוס על המינוי להיות מוצג בצורת כתובות חקוקות על לוחות אבן בכל מקדשי הסטרפיה. מציאת עותק נוסף מעידה על חשיבותו של הצו המלכותי, ועל הצייתנות של הנתינים שאכן הציבו אותו בכמה עותקים באותה העיר.

חוקרים סבורים שמינויו של אולימפיודורוס לכהן גדול על כל המקדשים בסטרפיה הינו הרקע לסיפור הפנטסטי במקבים ב' פרק ג' על נסיונו הכושל של הליודורוס לבזוז את אוצרות בית המקדש בעבור המלך (ספר מקבים ב' פרק ג'). אומנם תקרית זאת התרחשה יותר מעשר שנים לפני פרוץ מרד מקבים, אך היא מסמלת את תחילת החיכוך בין אנשי יהודה לבין מלכות בית סלווקוס.

עותק הכתובת נמצא בעיבוד לקראת פרסום על ידי חנה כותן, דב גרא ואבנר אקר.

מרכיבים כלכליים במרד החשמונאים

ד"ר ג'ק פסטור, הפקולטה למדעי החברה והרוח, המכללה האקדמית אורנים

כמעט בכל סוגיה היסטורית יש מרכיב כלכלי שחשיבותו יכולה להוות גורם מסייע ואף מכריע לתהליך ההיסטורי. כך גם בשרשרת האירועים שאנו קוראים "מרד החשמונאים". בהרצאה זו נפרוש ונדון בהיבטים הכלכליים שקשורים למרד. הדיון יתחיל בגורמים שהאיצו את הרפורמה ההלניסטית בימי יאסון ויסתיים במשבר האגררי שלדעתנו גרם להתמוטטות צבא המורדים לקראת קרב אלעשה.

סקר וחפירה בחורבת חשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס

ד"ר איתן קליין, היחידה למניעת שוד עתיקות, רשות העתיקות

חורבת חשם שוכנת בשפלת יהודה, בראש גבעה הנישאת מעל סביבתה (380 מ' מעפ"י), הממוקמת בחלקו הצפוני של רכס השייך לגבעות השפלה הגבוהה, בין אגן נחל שורק לאגן נחל האלה. החורבה משתרעת על פני כ- 50 דונם בראש כיפה ומדרונותיה. מן החורבה תצפית לכל הכיוונים ובכלל זה למישור חוף יהודה, שפלת יהודה, פתחת נחל שורק ולחלקים נרחבים מהרי יהודה ועד להרי בית-אל. שם האתר, חורבת חשם או בשמו הערבי Kh. el Kheishum (ובתרגום מערבית חוטם) מהווה ביטוי מילולי להיות האתר בולט על פני סביבתו.

החל מסוף שנות ה-90 של המאה הכי נערכו באתר פעולות תיעוד ומיפוי של חללים תת-קרקעיים ואלמנטים ארכיאולוגיים אחרים בעקבות חפירות בלתי חוקיות אינטנסיביות שנערכו במקום על ידי חוליות שודדי עתיקות. במהלך פעולות אלו תועדו אלמנטים שונים ובהם: מקוואות טהרה רבים, מתקני אחסון תת-קרקעיים, מערכת מסתור, מתקנים חקלאיים, מצדית בראש האתר ומערות קבורה. ממצאים אלו מעידים על יישוב יהודי גדול שהתקיים במקום בימי הבית השני ועד ימי מרד בר-כוכבא. בוואדי שמצפון לאתר אותרה אבן מיל ללא כתובת המעידה על קיומה של דרך רומית בסמוך לאתר.

עקב שוד עתיקות שנערך במקום במהלך שנת 2013 נחשף פתחו של מאגר מים תת-קרקעי גדול שאורכו כ- 18 מטרים ורוחבו כ- 5 מטרים במדרון הצפוני של האתר ומחוץ לתחומי היישוב העתיק. המאגר דומה בתוכניתו האדריכלית ובמאפייניו למאגרי המים שנחשפו בעבר במדרונות המבצרים החשמונאיים-הרודיאניים ברחבי יהודה כדוגמת מבצרי מדבר יהודה: מצדה, הורקניה, הרודיון, דוק, קיפרוס וסרטבה וכן בתחומי הארץ הנושבת: חורבת עורמה, תל כפירה, חורבת טורה וחירבת אל-ג'ומג'ום. במהלך שנה זו נערכה באתר חפירה מטעם רשות העתיקות במקווה טהרה מימי הבית השני המצוי במדרון הצפוני אשר על גבי מזוזות פתחו נמצאה חרות נוצרית הכוללת צלבים ושרטוטים סכמאטיים של ציפורים. כחלק מהרשאה זו נאספו חרסים ממערכת מסתור המצויה על גבי אותו מדרון בסמוך למקווה. מכלול החרסים מעיד על תקופות הפעילות באתר במאות הבי-א' לפנה"ס, בשלהי ימי הבית השני ועד ימי מרד בר-כוכבא, בתקופה הרומית המאוחרת-ביזנטית ובתקופה העות'מאנית.

מאפייניו הטופוגרפיים המיוחדים של האתר, שם המקום, קיומו של מאגר מים מלבני ומאורך מימי הבית השני וממצא קראמי מהמאה הבי' לפנה"ס מרמזים על קיומו של מבצר חשמונאי-הרודיאני במקום אשר תפקידו היה להגן על מבואותיה המערביים ועל אחד מצירי הגישה המרכזיים (פתחת נחל שורק) של ארץ-יהודה בשלהי ימי הבית השני. קיומה של חורבה בשם חירבת תבנה הסמוכה לחורבת חשם מאפשר להציע, בזהירות הראויה, לזהות את האתר עם תמנתה אחד מביצוריו של בכחידס לאחד מרד החשמונאים.

הכיבוש החשמונאי של שפלת יהודה, עדויות מחורבת בית לויה

ד"ר אורן גוטפלד, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

חורבת בית לויה נמצאת על גבעה בגובה 400 מ' מעל גובה פני הים במזרח חבל לכיש שבשפלת יהודה, כ-6 ק"מ מדרום מזרח לתל מרשה ו-כ-8.5 ק"מ ממזרח לתל לכיש. בחפירות שעורכת משלחת החפירות מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים באתר מאז שנת 2005 בראשות כותב שורות אלה בעזרתו של י' קלמן, נחשפו שרידים מתקופת הברזל 2, אך בעיקר מהתקופה ההלניסטית וימי הבית השני, ומהתקופות הביזאנטית, המוסלמית הקדומה והמאוחרת (הממלוכית). בין השרידים הבולטים שנחשפו מספר בתי בד תת קרקעיים, מערות קולומבריום גדולות ומרשימות, מקוואות טהרה, כנסייה ביזאנטית מרוצפת פסיפס צבעוני, מסגד ועוד. במרכז החורבה בולט בהשתמרותו הכפר הממלוכי על בתיו שהתמוטטו, סמטאות הכפר והמתקנים החקלאיים השונים. הכפר נבנה על יישוב ביזאנטי/מוסלמי קדום שנבנה על שרידי יישוב מימי הבית השני שתחתיו שרידים מרשימים מהתקופה ההלניסטית.

בהרצאה זו אעסוק בעדויות לכיבוש אידומיאה, היא שפלת יהודה, על ידי יוחנן הורקנוס ה-1 בשנת 113 לפנה"ס. על הכיבוש אנו יודעים בעיקר מכתביו של יוסף בן מתתיהו שם הוא מזכיר כי הורקנוס גייר בכפייה את האוכלוסייה האדומית. בחפירות באתר נחשפו שרידים ועדויות ליישוב האדומי שכלל הנראה חרב באופן חלקי באותו כיבוש מדובר, וששינה את פניו בדמות יישוב יהודאי לאחר כיבוש הורקנוס.

מושב שלישי - גילויים חדשים בחקר מודיעין הקדומה וקברי המקבים

סקר חדש בתל ראס אל-מדיה – האמנם מודיעין הקדומה?

מר אהרן טבגר, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל; מדרשת הרי גופנא
מר דביר רביב, המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן
מר בנימין הר-אבן, יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש
מר יבגני אהרונוביץ', יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש

הכפר הערבי אל-מדיה, שנמצא מערבית ליישוב חשמונאים, בגדתו הצפונית של נחל מודיעים משמר את שמה של מודיעין הקדומה. זיהוי מודיעין בכפר זה נעשה כבר במאה ה-14 על-ידי ר' אשתורי הפרחי, ומאוחר יותר על-ידי הכומר עמנואל פורנר באמצע המאה ה-19. בשנים סמוכות לכך, ערך החוקר ויקטור גרן סיור בכפר במטרה לחפש את שרידיה הקדומים של מודיעין, אך הוא דיווח כי בכפר רק כמה בקתות ובנייה דלה. בעקבות זאת, ולאחר שחפירותיו של קלרמון-גאנו באותן שנים בחורבת שיח עירבאוי לא העלו ממצאים מתקופת החשמונאים, היה מקובל במאה ה-20 לזהות את מודיעין עם תל א-ראס, התל הקדום השוכן מעל לכפר מדיא. ההנחה המקובלת סברה כי האתר העתיק היה בתל הנישא ואילו בימי הביניים, לאחר שהעיר חדלה להתקיים, נדד השם מדיא לכפר הסמוך.

בשלהי המאה העשרים ובשנים הראשונות של המאה ה-21 הציעו חוקרים שונים הצעות שונות לזיהוי מודיעין. שמעון גיבסון הציע לזהות את מודיעין בגבעת התיטורה, שלומית וקסלר-בדולח הציעה לזהות את מודיעין בחר' אם אל-עמדאן ובן-עזי זיסו וליאור פרי חזרו לזיהוי הקדום של ויקטור גרן ואנשי ה PEF בחר' אל-חמאם. לפני חודשים ספורים חזרנו לאתר תל א-ראס וערכנו סקר מקיף באתר במסגרת 'סקר דרום השומרון החדש' שנערך בשיתוף אוניברסיטת אריאל, אוניברסיטת בר-אילן, קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש ומדרשת הרי גופנא. בהרצאה זו נביא את תוצאות הסקר המקיף ונדון בהיתכנות זיהוי מודיעין הקדומה באתר זה.

חורבת הגרדי – האומנם קבר המקבים?

מר עמית ראם ומר דן שחר, רשות העתיקות

מרחק קצר ממודיעין העיר המודרנית בתוככי יער אורנים חבוי לו אתר ארכיאולוגי חידתי, רווי סיפורים אגדות ומסורות קדושות. זוהי חורבת הגרדי ושמה נקשר עם מקום קבורתם של המקבים (ההורים וחמשת הבנים). קבר המקבים נזכר ומתואר בשני ספרים עתיקים שזמנם אלפיים שנה לערך: ספר מקבים (מקבים א יג, כז ל) וקדמוניות היהודים (י"ג, 211) שנכתב על ידי יוסף בן מתתיהו. הקבר מתואר כמבנה מרשים, גבוהה, מוקף עמודים, צופה אל הים, עשוי אבנים משובחות ומקורה במעין פירמידות.

סמיכותה של חורבת הגרדי לכפר הערבי אל-מידיה והדימיון בין שם הכפר למודיעין הקדומה משך איליו לפני כמאה וחמישים שנה ארכיאולוגיים, מלומדים, משכילים וסקרנים. חלקם תיעד את האתר ברישומים וציורים ומקצתם אף הצליח לבצע בו חפירות. החפירות חשפו מבנה קבר מרשים נישא על אומנות אדירות שהחזיקו לוחות אבן ענקיים ומעליהם ככל הנראה הייתה קומה שנייה. בתחתית המבנה התגלו כוכי קבורה מפוארים. ההתרגשות ההיתה רבה וראשוני החוקרים אף יצאו בהצהרות כתובות: "אכן אין מקום לספק: מצא מצאתי את קבר המקבים והמחפורת שחשפתי החזיקה את אפרו של מתתיהו"; "חורבות הקבר מתאימות בהחלט לקבר המקבים כפי שהוא מתואר במקורות"; "בדרך חזרה מאל-מידיה השלמנו את תרשים הקברים המעניינים שהם לפי דעתי בלי כל ספק קברי המקבים".

את ההתלהבות צינן ארכיאולוג צרפתי קפדן ושקדן בשם שארל קלרמון-גאנו, חפירותיו באתר חשפו ברצפת כוכי הקבורה פסיפסים ועליהם עיטור צלב. בעקבות כך הוא קובע נחרצות כי ייעודו של המבנה עלום ואופיו נוצרי ומוסיף ואומר "ייתכן שמבנה זה נבנה על ידי הנוצרים כדי להנציח את מקום קבורתם של הקדושים המקבים שכן אלו היו קדושים עילאיים בעיני הנצרות, לא מן הנמנע שבעתיד תמצא ראיה חד-משמעית המצביעה על האתר כמקום קבורתם של המקבים", מאז דיווחו של אותו ארכיאולוג שיני הזמן נגסו באתר והוא נעלם לתוך העזובה והשממה ונשכח כלא היה. האתר זכה לעדנה מסוימת בשנות השמונים של המאה העשרים כאשר הגיאוגרף זוהר ברעם והארכיאולוג צבי אילן הצליחו לזהותו ולאתרו בשנית אך שוב הוא נשכח ושרידיו כוסו. מספר חוקרים בעת החדשה כתבו על האתר, ניסו לאתרו ואף הצביעו עליו כעל המועמד המוביל להיות קבר המקבים האמיתי.

רשות העתיקות החליטה, בצעד חריג, לצאת למסע החיפוש. לגלות את אותה "ראיה חד משמעית" ולפצח אחת ולתמיד את חידתו של המקום בעזרת כלי מחקר מודרניים. גילוי שכזה הוא ללא ספק בעל משמעות לאומית ומחקרית מן הדרגה הראשונה. לאחרונה אותר מבנה הקבר המפואר ונחפר בשנית. תושבים רבים ממודיעין, סביבתה ומיישובי חבל מודיעין הגיעו לאתר ונטלו, בהתנדבות, חלק פעיל בחפירה. סקרנותם גברה בהם והם נסחפו להרפתקה ותרמו מזמנם, מרצם והפכו לחלק בל יופרד מן הצוות המקצועי.

היות ואנו בתחילתו של עיבוד הנתונים מן החפירה, אנו מבקשים בהרצאה לגולל את סיפורו של האתר ולהציג הצגה ראשונית את הממצאים, כמו כן נבקש להעלות מחשבות, כיווני מחקר וניסיונות לפרשנות.

לסיכום תקציר זה נציין כי ללא עוררין נחשף מבנה יוצא דופן וחריג אך הראיות הארכיאולוגיות המצויות בידנו בשלב זה עדין אינן מספקות לקבוע כי זהו מקום קבורתם של המקבים. אם לא קבר המקבים עצמו, הסבירות גבוהה כי זהו האתר בו זיהתה הנצרות הקדומה את אחוזת הקבר המלכותית. ללא המשך החפירה ומציאת "האקדח המעשן" קשה לקבוע מסמרות ולעצב דעה לכאן או לכאן. ככל ששוקלים יותר רואים שאי אפשר לפסול על הסף הנחות עבר אך עדין דרושה עבודה רבה והחידה נותרה בעינה - החיפוש אחר קבר המקבים החמקמק נמשך.

עיטור הצלב במבנה הקבורה בחר' הגרדי ובאמנות הקבורה הנוצרית בתקופה הביזנטית

ד"ר לי-היא חבס, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

גילוי רצפות פסיפס בקבר בחורבת הגרדי והופעת צלב לטיני ברצפת שוקת הקבורה ובסמוך למראשות הראש ייחודיים ועד כה אין לצלב מקבילות באזורנו.

בנצרות הקדומה נמנעו מלתאר את הצלב ואת הצליבה. באדריכלות ובאמנות הנוצרית בקטקובות ברומא, שם נמצאו קברים נוצריים רבים, נהגו לחרות על הלוחות החותמים את משכבי הקבורה את שם הנפטר ביחד עם סמלים נוצריים סמויים כגון עוגן (צלב חבוי) ודג (ביוונית דג IXΘΥΣ הוא ראשי תיבות של "ישו המשיח בן האלוהים המושיע"). הכתלים והתקרות טווחו ועוטרו בתמישיחי קיר המתארים סצנות גאולה ותחייה מן המיתולוגיה היוונית, התנ"ך, הברית החדשה ובעלי חיים בעלי משמעות של גאולה ותחייה מן העת העתיקה. תיאורים זהים גולפו גם בחזיתות הסרקופגים בני הזמן. אבות הכנסייה פירשו את הניסים והישועות מן התנ"ך כבשורות לקורבן ישו והישועה המוענקת למאמיניו.

סמל הצלב ותיאור הצליבה מופיעים לאחר הכרזת הנצרות כדת מותרת וכדת המדינה. אזי, הצלבים מעטרים את הבתים הפרטיים, הכנסיות, הפיסול האדריכלי והריהוט הליטורגי. בהקשר הפונררי מן המאות ה'ו', הצלב שכיח בתבליטי הסרקופגים ובפסיפסי הקמרונות והכיפות.

בתוניס בצפון אפריקה התגלו מאות קברים נוצריים המעוטרים ברצפות פסיפס, והם נתפסים במחקר כתופעה מקורית וייחודית לתוניס המכונה "פסיפסים פונררים". הפסיפסים הנוצריים ממשיכים את מסורת הפסיפסים הפגאנים תוך שילוב של סמלים נוצריים. בפסיפסים אלו מתוארים הנפטרים, נרות, גביעי שתייה, צלבים, זרים, בעלי חיים, פרחים וכתובות. המוטיבים מסמלים את החיים בגן העדן והניצחון על המוות.

כאמור ריצוף קבר בפסיפס בכלל ובצלב בפרט נדיר באזורנו. בקברי ארץ הקודש נמצאו צלבים צבועים או חרותים על כתלי הקברים, צלבים המעטרים תכשיטים או קמעות שנתפסו כבעלי סגולות אפותרופאיות.

זהותו של הנקבר בקבר בחורבת הגרדי אינה ידועה, אך סביר להניח כי בתקופה הביזנטית, הקבר היה קשור במסורת המזהה את האתר עם קברי המכבים ובפולחן הנוצרי של שבעת המכבים המרטירים. מקדשי השם היהודים נתפסו בנצרות כמרטירים המבשרים את קורבנו של המשיח והמרטירים הנוצרים. בדרשות ובכתבי אבות הכנסייה כדוגמת Gregory of Nazianzus, John Chrysostom, Augustine of Hippo, Eusebius of Caesarea מתואר קידוש השם של המכבים בפרטי פרטים תוך מתן פרשנות נוצרית והצדקה לקיומו בפולחן הנוצרי.

קברים ואידאולוגיה מלכותית - בין קברי המקבים וקבר הורדוס

ד"ר אורית פלג-ברקת, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הרצאה זו תעסוק בהיבטים האדריכליים והעיתוריים של קברי המקבים, כפי שאנחנו מכירים אותם מן המקורות הכתובים ושל המאוזוליאום בהרודיון המזוהה על דעת מרבית החוקרים עם קברו של הורדוס. ההרצאה תתמקד בשני נושאים עיקריים:

1. מקורות ההשראה האדריכליים של שני הקברים והחידושים שהם מביאים לאדריכלות המקומית.
2. האגינדה או האידאולוגיה של השליט כפי שהיא משתקפת במונומנט הקבורה. אתייחס גם להשפעה אפשרית של קברי המקבים על קברו של הורדוס.

תוכנית הכנס

יום ראשון, א בטבת התשע"ו (13.12.2015)
אולם "עינן" בעיר מודיעין

8:30 – 9:00 - התכנסות

9:00 – 9:30 - ברכות ודברי פתיחה

ד"ר אורנה מגר, מנהלת המרכז הרב תחומי מודיעין-מכבים-רעות
גב' גיסייה פרג

הרב אלחרר, רב העיר מודיעין- המקוואות והמעיינות במודיעין לאור ההלכה

9:30 – 10:45 - מושב ראשון- חידושים ותגליות בסביבת מודיעין

יו"ר: ד"ר פטר גנדלמן, רשות העתיקות

מר אברהם ש' טנדלר, רשות העתיקות –

תגליות חדשות מחורבת אשון וסביבתה

מר דביר רביב, אוניברסיטת בר-אילן –

סקר וחפירה בחר' נג'מת אל הדלי, צפון-מזרחית למכבים

ד"ר רננה אילן, המשרד להגנת הסביבה –

זיהויה של חרבת בד עיסא שבמודיעין עילית עם בית עשן

הפסקה וכיבוד קל – 10:45 – 11:00

11:00 – 13:00 - מושב שני- מחקרים בתולדות ימי בית חשמונאי

יו"ר: פרופ' עמוס קלוזר, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' יוסי פטריד, האוניברסיטה העברית –

המקדש והר הבית בימי החשמונאים - 500 על 500 אמה (משנה, מידות ב:א)

מר אבנר אקר, האוניברסיטה העברית –

עותק נוסף של צו סלאוקוס IV ממרשה

ד"ר ג'ק פסטור, מכללת אורנים –

מרכיבים כלכליים במרד החשמונאים

ד"ר איתן קליין, רשות העתיקות –

סקר וחפירה בחורבת חשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס

ד"ר אורן גוטפלד, האוניברסיטה העברית –

הכיבוש החשמונאי של שפלת יהודה, עדויות מחורבת בית לוויה

הפסקת צהריים – 13:00 – 13:45

13:45 – 15:25 - מושב שלישי- גילויים חדשים בחקר מודיעין הקדומה וקברי המקבים

יו"ר: מר זהר ברעם, גיאוגרף ומיסד' הכפר החשמונאי

מר אהרן טבגר, אוניברסיטת אריאל ומדרשת הרי גופנא –

סקר חדש בתל ראס אל-מדיה – האמנם מודיעין הקדומה?

מר עמית ראם, רשות העתיקות –

חורבת הגרדי – האומנם קבר המקבים?

ד"ר לי-היא חבס, האוניברסיטה העברית –

עיטור הצלב במבנה הקבורה בחר' הגרדי ובאמנות הקבורה הנוצרית בתקופה הביזנטית

ד"ר אורית פלג-ברקת, האוניברסיטה העברית –

קברים ואידאולוגיה מלכותית - בין קברי המקבים וקבר הורדוס

15:30 – יציאה לסיור בגבעת הברפיליה באוטובוס צמוד

18:00 – טקס הדלקת נר שמיני המסורתי בבית הכנסת העתיק באום אל עומדאן

ביום גשום טקס הדלקת הנרות יתקיים במרכז הרב תחומי רח' עמק זותן 49

הפקה וארגון הכנס:

המרכז הרב תחומי מודיעין מכבים – רעות

רחוב עמק דותן 49, מודיעין

טלפון: 08-9714229

